

ועדיין קשה איך השתלשל שמנהג צרפת המקורי בזה היה שלא כמנהג אשכנז המקורי? התשובה פשוטה בתכלית, שזו השפעה מפרובנס שהיא בדרום צרפת ושם בתקופה הקדומה לא בירכו על נר שבת, כמו שהעיד רבינו משולם שמוצאו מנרבונא שבפרובנס, והגיע למלון שבצרפת, ודרכו היה לשמר מנהגי פרובנס ולא התחשב כלל בחכמי צרפת. וזהו כל שורש הפולמוס שם שרבינו משולם הורה שלא לברך כמנהג מקום מוצאו (שבמקרה גם היה כמנהג צרפת הקדום), והתנגד להוראת רבינו תם שהורה והנהיג כל ימיו לברך, ורבינו משולם כותב בתוך דבריו שכן המנהג שלו ושל מקומות רבים, וברור שבראש ובראשונה כוונתו למנהג פרובנס, וקשה להאריך ולהוכיח כל זה, אבל המעיין בעינא פיקחא בכל הפולמוס הגדול שבין ר"ת לרבינו משולם יווכח בצדקת הדברים האמורים.

ואחר שזכינו לברר שכן הוא מנהג פרובנס הקדום מעתה לא קשיא מידי, שכבר הוכחתי במק"א שבאופן כללי נוסח צרפת הינו הרכבה של נוסחי אשכנז ופרובנס^(כ).

ז.

מקום יצירת הירושלמי האשכנזי

ועדיין צריכים אנו למודעי מהו מקור ההוספות בירושלמי האשכנזי - האם הוא מן הגאונים או מן קדמוני הראשונים, ומאיזה קהילה בדיוק. ונפק"מ טובא לדידן, לדעת האם מספר ירושלמי גופיה יש מקור נוסף חיצוני למנהג אשכנז לברך על נר יו"ט (כדלעיל פרק ו), דאם נימא שההוספות נוספו בידי חכמי אשכנז הקדמונים, א"כ אין כאן כמובן מקור נוסף.

אבל באמת מוסכם במחקר שספר ירושלמי לא חובר באשכנז (אם כי יכול להיות שנוספו בו גם קטעים אשכנזיים), ומתוך דברי פרופ' זוסמן נראה ששיער שנכתב בדרום איטליה וכידוע הלכות רבות בדרום איטליה הקדומה היו זהים עם מנהג ארץ ישראל ואחרות עם מנהג בבל (אבל לצערנו נחלה, ולא זכה לפרסם את ראיותיו בזה). הראשון שמצטט מספר ירושלמי הוא ר' שמואל בן נטרונאי (רשב"ט), ולפניו לא ציטט ספר זה שום אדם, כולל כל חכמי אשכנז הקדומים^(כ). ולפי פרופ' שמחה עמנואל רשב"ט הגיע מבארי שבדרום איטליה, אבל זו השערה התלויה על בלימה, כי הנחה זו בנויה על מילה אחת ויחידה שיש בה שתי גירסאות^(כ). ומ"מ עיקר קביעתו שאף שאת

כג). ראה לעת עתה במאמרי: 'משנת אלו דברים שאין להם שיעור וגירסאותיה', קובץ בית אהרן וישראל, קצ"ט (תשרי חשון תשע"ט), עמ' קלו-קלז.

כד). רגמ"ה, רבינו אליקים, רש"י, ובעיקר יש ללמוד כן מהראב"ן [סבו של הראב"ה!], שיש בספרו ציטוטי ירושלמי בשפע. כה). הראיה היחידה שהביא שם היא שבתשובת ר"ת אליו כתוב "לנדיב ר' שמואל מבארי" אבל כפי שציין בעצמו נוסח זה קיים רק בנוסח שבלי הלקט (בכל מקורותיו, כולל דפו"ר ומהדורת מירסקי) אבל בהוספות למחז"ו גולדשמידט עמ' קלו, ובכת"י אוקספורד 692 של תשובות שונות מחכמי אשכנז כתוב "לנדיב ר' שמואל מבר". ואף שלא שמענו על עיר או כפר בשם 'בר' באשכנז וצרפת ואגפיהם, מ"מ קשה לסתור שני מקורות שונים, ויש גם להביא בחשבון אפשרות שבמקור היה כתוב מילה שלישית דומה ל'בר', ורק בעותק האיטלקי שעמד לפני שבלי הלקט פיענחו המעתיק האיטלקי "בארי" שהיא שם עיר דומה שהיתה מוכרת לו.

מלבד ראיה זו הביא אסמכתא לכך מכך שכנראה הוא העיד על מנהג לומברדיאה בדבריו בראב"ה סימן רפט, אך שם מדובר בנוסח תפלה הכתוב בסידורים, ולא מן הנמנע שסדור שנכתב בלומברדיאה יגיע עם סוחרי ספרים לגרמניה. אסמכתא נוספת היא

ספר ירושלמי גופו אנו מוצאים אותו אך ורק באשכנז, לא כאן מקום מוצאו, אלא ממקום אחר בא לשם, נראה נכונה מאד, וכדלהלן.

ראשית, כבר הביא זוסמן שהכתיבים המיוחדים לבני א"י נמצאים גם בהוספות שבספר ירושלמי (בכתב יד מגניזת אירופה הנ"ל), כגון שיש שם קטע שהועתק מן הבבלי ובכל זאת יש בו את הכתיב "מעשה באדן [!]" אחד, וכדרך הכת"י מארץ ישראל לכתוב 'אדן' תמורת 'אדם', ולא נמצא כן בספרי הבבלי מאשכנז כלל. ומכאן הוכחה שההוספות לא נתחברו באשכנז,

ועוד מצאתי ראיה לקדמות ההוספות שם, ושעל כל פנים לא נתחדשו באשכנז, כי הראבי"ה חלק א - מסכת שבת סימן קצו כתב:

שיש סמך לדבר דגרסין בירושלמי פרק בתרא דתענית בו ביום העמידו הלכה כרבן גמליאל שאמר תפלת ערבית חובה שסומך גאולה של ערבית לתפלה של ערבית ומתפלל בלחש והעמידו הלכה כר' יהושע שאמר תפלת ערבית רשות לירד שליח צבור לפני התיבה בערבי שבתות ובערבי ימים טובים ובערב יום כפורים ולומר מעין שבע ברכות ומעין המאורע אבל אינו אומר קדושה שאין השליח צבור אומר קדושה, שגם בחול גם בשבת מתפלל כל אדם בלחשה כדרך יוצר ומנחה שהם חובה.

והנה מפורש כאן שנהגו לומר שבעתא בערבית של לילי שבת ולילי יו"ט, והיינו שבע ברכות מפיטות עם חתימותיהן (ואין הכוונה למגן אבות, שהיא ברכה אחת וגם מיוחדת רק לשבת, ופשיטא שאין בה קדושה). ובאמת יש אומרים שבארץ ישראל בימי האמוראים שליח הציבור היה חוזר על התפילה בקול רם בערבית של שבתות וימים טובים כמו בשאר התפילות (ראה ירושלמי ריש מסכת תעניות, פרוש אור לישירים לרב יהושע בוך). גם הפייטנים בארץ ישראל חיברו פיוטי שבעתות ללילי שבת וחג ואף מי שסובר שתפילת ערבית רשות מודה הוא בתפילת ליל שבת הכוללת קידוש היום שהיא חובה (תוספתא כפשוטה ברכות עמוד 34)⁽¹⁾.

עכ"פ, מנהג זה ודאי עתיק הוא, ואינו אשכנזי, ואף בבזונטיון כמדומה שנדיר למצוא פיוטי שבעתא ללילי יו"ט, ולכן בפשטות זו תוספת שנוספה בא"י גופא, או במקום אחר בתקופה שעוד נהגו שם מנהגי א"י (ובזונטיון הקדומה גם עומדת בקריטריון זה).

ראיה נוספת יש מקטע בספר ירושלמי שהובא הראבי"ה חלק ב - מסכת ראש השנה סימן תקמו:

גירסת הירושלמי רב הונא רבה דציפורין ... אמר רבי חייא מתניתא אמרה כן⁽²⁾ סדר ברכות של ראש השנה אומר אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכיות עם קדושת השם וחותם ברוך אתה ה' מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון ותוקע קשר"ק אומר זכרון וחותם זוכר הנשכחות ותוקע קשר"ק שופרות וחותם שומע תרועה ותוקע קר"ק

מכך שציטט ג' פעמים תשובות חכמי איטליה, וכמובן שכשהיא בפני עצמה היא אסמכתא קלושה [ומ"מ מתוך שם אביו "נטרונא" מוכח לכאורה שאביו לא היה אשכנזי, והגיע ממקום אחר].

(1). והעירני חכם אחד שבספר החילוקים נראה שההבדל בין בני ארץ ישראל לבני בבל בעניין זה היה שבני ארץ ישראל התפללו בקול רם, כנראה בירושלמי ברכות ד, א, כדי ללמד את סדר התפילה, והרוצה היה מתפלל עמו בלחש, ואולי לכן חיברו שבעתות גם ללילה. ועיין עוד בירושלמי ראש השנה סוף פרק ד', ויתכן שהיו כמה מנהגים בעניין הזה. עכ"ל.

(2). מכאן היא ההוספה של ספר ירושלמי.

ואומר עבודה והודאה וברכת כהנים, הדה אמרה חיובא דיומא בתשע ברכות דאמר מר^{כח} ברכות של ראש השנה כנגד מי רבא קרטגנא אמר כנגד תשע אזכרות שכתובים בפרשת חנה וכתוב בספא ה' ידן אפסי ארץ. עד כאן לשון הירושלמי. שמעינן מיניה... להאי סידרא דתיקון תקיעות ותפלות כדנהיגין. אך בחתימת הברכות משונה במקצת.

וקטע זה, המזכיר בהרחבה את כל סדר תפלת מוסף לר"ה, אינו כלל לפנינו בירושלמי והוא בסגנון המובהק של הוספות "ספר ירושלמי". ובסוף דבריו העיד הראב"ה שנוסח החתימות המוזכרות בקטע זה, אינן זהות לנוסח אשכנז הנהוג, ומזה ראייה שלא נכתב הקטע באשכנז.

וגם יש להוכיח מכאן שהקטע נכתב דוקא בארץ ישראל, מכיוון שלמרבית הפלא נוסח חתימות אלו "זוכר הנשכחות" "שומע תרועה" נמצא אך ורק בארץ ישראל הקדומה^{כט} [ולא בכל נוסחאות בבל, ואפילו לא בנוסח רומניא (=ביזנטיון)], ואין לומר שסידורי רומניא המאוחרים שלפנינו הושפעו כאן מנוסח בבל, שהרי זה אינו, שהרי יש בהם כאן את נוסח א"י השני שנמצא גם בגניות קהיר וכדלהלן], וכפי שנדפס בסידור א"י ובמהדורה החדשה של סידור א"י שעדיין לא נדפסה, ביארו העורכים את טעמם בזה^ל:

זוכר הנשכחות. כן מוזכר החתימה במשנה תענית (ב, ד) לגבי ברכות התעניות, ואף שאין ראייה שכך הנוסח גם בראש השנה ממה שברוב קטעי הגניזה של נוסח ארץ ישראל הוזכר סמוך לחתימה רק ענין זכירת הנשכחות ולא הברית יש סמך לכך שהחתימה הקדומה היתה "זוכר הנשכחות". בקטעי הגניזה החתימה היא "זוכר הברית לעמו ישראל ברחמים, בעבור שמו הגדול" וכן בנוסח רומניא ובנוסחי בבל החתימה היא "זוכר הברית" כמנהג הגאונים וכל הקהילות ובאחד מכתבי היד הארץ ישראלים גם נוסף לפני החתימה "ועקדת יצחק לזרעו תזכור" (וכע"ז בנוסחאות שאר המנהגים).

"שומע תרועה" - כן מוזכר החתימה במשנה תענית (ב, ד, לגבי ברכות התעניות), וכן הנוסח עדיין למנהג איטליה, אך מנהג הגאונים וכל הקהילות החתימה "שומע קול תרועת עמו ישראל ברחמים" ובקטעי הגניזה של א"י הנוסח "שומע קול תרועת עמו ישראל ברחמים, בעבור שמו הגדול" וכע"ז ברומניא.

ראייה נוספת לחיבור הספר בארץ ישראל גופא, יש מקטע ספר ירושלמי שהובא בראב"ה חלק ב - מסכת מגילה סימן תקצה:

ובגמרא דידן ובירושלמי מפרש ענין הקריאות והפטורות של פרשיות ושל מועדות ושל ראש חדש בחד ענינא, ולא פליגי אלא בהא דבגמרא דידן קאמרינן ביום טוב שני של סוכות ויקהלו אל המלך שלמה ובירושלמי גרסינן מפטיר ב[ותשל]ם. ובגמרא דידן בשמיני מצות וחוקים ובכור, ונחלקו רבותינו בפירושו, ולמחר וזאת הברכה ומפטיר ויעמוד

כח). ירושלמי ברכות פ"ד ה"ט: תשע של ראש השנה מניין אמר רבי אבא קרטגנא כנגד תשע אזכרות שכתוב בפרשת חנה וכתוב בסופה [שמואל א ב י] ה' ידן אפסי ארץ.

כט). אבל חתימת המלכיות בכל קטעי הגניזה של א"י היא: "ברוך אתה יי מקדש ישראל (בשבת: והשבת) וראשי שנים ומחשד שנים, וזכרון תרועה, ומעדי שמחה והזמנים, ומקראי קדש". (עזרא פליישר - תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראלים בתקופת הגניזה, עמ' 124). והחתימה למעלה "ברוך אתה ה' מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזכרון" היא בבליית, ואולי פרט זה השתבש ע"י הסופרים באשכנז, מחמת הרגל נוסח תפילתם, ודוק.

בעניין הברכה על נר של יו"ט, ועל ענין 'ספר הירושלמי' האשכנזי רלה

שלמה, אבל בירושלמי גרסין בשמיני של חג כל הבכור ומפטיר ויהי ככלות שלמה ובגולה קורין בתשיעי וזאת הברכה ומפטיר ויהי אחרי מות משה.

והנה, בירושלמי שלנו אין כלל סוגיא זו, וגם בעלי התוספות לא גרסוה (עיין תוס' שם ד"ה למחר ודוק), וע"כ שנוספה בספר ירושלמי, והראב"ה לא העתיק את הירושלמי כולו. ומ"מ מפורש בדבריו שהכל היה כבבלי, ומהשורה היחידה שהעתיק נראה שאף הסגנון היה דומה מאד, וא"כ קרוב לודאי שכל הקטע כולו בספר ירושלמי הועתק מן הבבלי, וכרגיל. והנה שיחזור קטע זה בירושלמי לעומת הבבלי:

בבלי מגילה לא ע"א ^ל :	ספר ירושלמי (הקטעים המשוחזרים בסוגריים)
ביום טוב הראשון של חג קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים ומפטירין הנה יום בא לה'.	{יום טוב הראשון של חג קורין בפרשת מועדות שבתורת כהנים ומפטירין הנה יום בא לה'.
והאידינא דאיכא תרי יומי למחר מיקרא הכי נמי קרינן אפטורי מפטירין ויקהלו אל המלך שלמה.	ובגולה דאיכא תרי יומי למחר מיקרא הכי נמי קרינן {ומפטיר בותשלם.
ושאר כל ימות החג קורין בקרבנות החג.	{ושאר כל ימות החג קורין בקרבנות החג.
ביום טוב האחרון של חג קורין מצות וחוקים ובכור [נוסח אחר: קורין כל הבכור] ^א ומפטירין ויהי ככלות שלמה.	בשמיני של חג כל הבכור ומפטיר ויהי ככלות שלמה.
למחר קורין וזאת הברכה ומפטירין ויעמד שלמה [נוסח אחר: ומפטירין ויהי אחרי מות משה] ^ב .	ובגולה קורין בתשיעי וזאת הברכה ומפטיר ויהי אחרי מות משה

והנה, ראשית כל, נוסח הבבלי שבירושלמי זה הוא כהבבלי של הגאונים ולהדיא דלא כהבבלי שהיה באשכנז וצרפת, ובעצם השינוי היחיד בין הקטעים הוא שמי שהוסיף את הקטע בירושלמי מן הבבלי החליף את לשון ההוראה על קריאת שמחת תורה של "ולמחר קורין" למילים "ובגולה קורין". ולכאורה אין לזה ביאור אחר מלבד שנאמר שהמוסיף חי בארץ ישראל, ששם חוגגים רק יו"ט אחד, וממילא אין כלל מושג של יום תשיעי של סוכות^ג.

(ל). מוגה ע"פ בבלי כת"י קולומביה התימני.

(לא). הנוסח הראשון הוא נוסח אשכנז וצרפת (כמבואר בראב"ה, וכן בספרי רש"י ובית מדרשו, עיין רש"י למגילה מהדורת ארנד ובהערות שם בהרחבה), הנוסח השני הוא נוסח תימן ואולי גם רוב העולם.

(לב). הנוסח הראשון הוא הנוסח היחיד שהיה מוכר באשכנז וצרפת (כמבואר בראב"ה ותוס' ועוד, שתמהו על המנהג בימיהם שנוהגים דלא כבבלי, ומוכח שלא הכירו כלל נוסח אחר), והנוסח השני מובא בשם ספרים אחרים ברי"ף ועוד, וכ"ה בתור איכא דאמרי בכתב יד התימני הנ"ל.

(לג). ואין לומר שהמוסיף לא חי בארץ ישראל ורק נהג כמנהג א"י לקרוא התורה בג' שנים ולכן לא קורא וזאת הברכה בשמחת תורה. חדא, דא"כ היה לו לכתוב "ובני בבלי" ולא "ובגולה", ועוד, למה לא כתב מה היא הקריאה ביום זה לשיטתו.

גם בראבי"ה חלק א - מסכת שבת סימן רפט איתא: "ובירושלמי איכא תשתלח אסותא מן שמיא לאימה דרבייא הדין דהיא צריכא אסו וכו' תשתלח אסותא לרבייא הדין דהוא צריך אסו וכו'. וכן נוהגין בלומברדיאה עדיין שאומרים כך". ולא נהגו לומר כן באשכנז, וכמפורש גם בראבי"ה שרק במקומות מסוימים באיטליה עדיין היו נוהגים בזה.

שמות אמוראים ב'ספר ירושלמי'

ומש"כ ידידי הרב דוד דבילצקי שליט"א, במבוא לראבי"ה במהדורתו, להוכיח שירושלמי זה נתחבר ע"י חכמי הירושלמי עצמם, שהרי כמה פעמים בהוספות אלו נזכרו שמות של אמוראים, ע"ש. אבל לענ"ד מזה עצמו מוכח להיפך, שאדרבה כמעט כל ההוספות המרובות שם בסתמא הן שנויות ואין בהן שמות של אמוראים (אם לא במימרות שמקורן ישירות מהבבלי, שהובאו עם השמות⁽¹⁾). ולא מצאתי עד כה אלא שתי מימרות בודדות, ואולי יש עוד חמש, ועל מימרות מועטות אלו יש בהחלט לשער, שמקורן באיזה מדרש אגדה או מסורות בעל פה וכדומה.

ראיה שהקטע ב'ספר ירושלמי' על נר יו"ט לא התחדש באשכנז

ובאמת, שמנידון דנן עצמו יש ראיה שקטע זה לא נכתב באשכנז, שהרי בקטע זה הובא נוסח הברכה "להדליק נר לכבוד שבת" וכן "להדליק נר לכבוד יו"ט", וכיון שברור שנוסח אשכנז הקדום הוא של שבת/של יו"ט, כברוקח וספר חסידים, וכנהוג עד היום⁽²⁾. ומכיון שגם בכל שאר נוסחאות בכל המרובות שבידינו אין כלל תיעוד לנוסח כזה, בהכרח שהוא נוסח שמקורו בנוסחי א"י, שלא באו לידינו מהן אלא מעט מזעיר.

ומכיוון שספר ירושלמי כתב את ברכות אלו ונוסחתן בלשון סתמית ופשוטה, יש לנו לנקוט שכך היה המנהג הפשוט במקומו, וכאמור יש כמה ראיות שמקום זה הוא ארץ ישראל באמצע תקופת הגאונים.

(לד). כגון בראבי"ה חלק ב - מסכת פסחים סימן תקח: "ובירושלמי פרק ערבי פסחים גרסינן כיצד קדושת היום אמר רבי זירא קידוש היום אשר בחר בנו מכל עם ורוממנו מכל לשון וקדשנו במצותיו, בצלותא אתה בחרתנו וקדשתנו במצותך". והוא בבבלי פסחים קיז ע"ב "אמר רבי זירא דקידושא וקדשנו במצותיו, דצלותא וקדשנו במצותך" (העתקתי לפי נוסח הדק"ס), והנוסח הנ"ל בספר ירושלמי רק הרחיב והביא כל המטבע הנכון לשיטת רבי זירא (והביאהו בנוסח בבלי, כי לפי מטבע נוסח א"י לא שייך כלל דברי ר"ז, ע"ש ודוק).

(לה). אלא שבספר לקט ישר חלק א (אורח חיים) עמוד מט ענין ג כתב: "והיה [=התרומת הדשן] נוהג לברך בא"י אמ"ה אקבו"צ להדליק נר לכבוד שבת וכן ביום טוב לכבוד יום טוב. [מצאו הבחורים הנוסח מהברכה בהג' במימ' פ"ה בהלכות שבת] כתב ה"ר אליעזר קלוזנר ז"ל הא דכתב בא"ז [הקצר] במס' ביצה אקבו"צ להדליק נר של יום טוב לא דק משום דלא אתא לאשמעינן הנוסח כלל...".

ואחר המחילה, לא ידע שבמקור הדברים באו"ז הארוך (שבת סימן יא) הוא בשם הירושלמי בפרק הרואה ולא בפרק המביא, ולא כתב שכן המנהג או שכן צריך לנהוג, ואדרבה לעיל מיניה כשכתב את הברכה בסתמא כתבו בנוסח "להדליק נר של שבת". וכ"ה גם דרשות מהר"ח אור זרוע סימן כ: "ומברך בא"י אמ"ה להדליק נר של שבת", וכן משמע בראבי"ה שבת סימן קצט וע"ע לעיל הע' 16, ומהגמ"י גם אין ראיה גמורה, כי רק העתיק את הראבי"ה בשם הירושלמי. ואף שגם במספר המנהגים טירגא כתב כמה פעמים כנוסח זה, אך מסתמא הוא ע"פ החשבון הנ"ל מן האו"ז הקצר, ובאמת, לא נמצא תיעוד נוסף לזה בקהילות הוותיקות באשכנז, כגון פפד"מ ובנותיה, והוא רק מנהג שחודש ע"י מקצת חכמים מאוסטרייך, לאחר שחשבו שכן נוסח האו"ז, וגם שם לא רווח מנהג זה אלא אצל יחידי סגולה.